

Славка Керемигчиева

ДВУСТРАНЕН СПОРАДИЧЕН АКАВИЗЪМ В ЕДИН РОДОПСКИ ГОВОР (ГОВОРА НА РАЙКОВО* – СМОЛЯН)

На акавизма – тази интересна вокална особеност на родопските говори – са посветени значителни трудове. Учените-слависти търсят в различни посоки причините за появата и съществуването на това ограничено, но безспорно закономерно фонетично явление¹.

Акад. Вл. Георгиев категорично застъпва мнението, че акавизмът по своята същност е старо общославянско явление – остатък от праславянската гласна *ǫ*. Докато в по-голямата част от славянските езици и диалекти праславянското кратко *a* (*ǫ*) закономерно е преминало в *o*, по-консервативните славянски езици и диалекти като руски, белоруски, български, сърбохърватски, словенски, кашубски и др. са съхранили архаичното праславянско положение, което произтича от особеностите на праславянската вокална система². В противоположност на това схващане акад. Л. Милетич смята родопското акане за ново фонетично явление, което представя “редукция на гласната *o*, която преминава в *a*”³. Като се основава на известните до този момент данни за родопския акавизъм, които обаче са само от смолянския (централнородопски по тип) говор, Л. Милетич определя акавизма като проява на аналогия на редуването на гласните [o] и [a]. С други думи – според него действието на акцентно-фонетичния модел *dōsh* – *даждōт*, *rōka* – *ракōта* предо-

предела появата и съществуването и на акцентно-фонетичния модел *вòда* – *вадòта*, *кòса* – *касòта*⁴. Към мнението на авторитетния български учен се придържат и други видни лингвисти като например К. Мирчев⁵, С. Б. Бернщейн⁶ и др.

Като домашно по произход и закономерно по характер явление определя акавизма и А. П. Стоилов, който вижда успоредици в действието му с постепенното изясняване на старобългарските гласни *ж*, *л*, *ъ* и *ь* в съвременните гласни *о*, *а* и *я*.

Принос към теоретичното обяснение на въпроса за старинността, причините за възникването и функционирането на акавизма представят и задълбочените изследвания на проф. Ст. Стойков, който се опитва да намери връзка между произхода на акавизма и общото развитие на родопската вокална система⁸. Като се основава на много богат и изобилен материал от съвременното състояние на фонемната система на родопските диалекти, Ст. Стойков категорично отхвърля хипотезата за разглеждането на акането като аналогично явление, като пряко следствие от действието на закономерността $\hat{o} \rightarrow a$. Като привежда данни за наличието на акави форми в говори, които не само не познават редуването $\hat{o} \rightarrow a$, но и изобщо не притежават във вокалната си система гласна \hat{o} , Ст. Стойков определя акавизма като много старо явление, което се е появило и продължава да съществува независимо от развоя на старобългарските гласни *ж*, *л*, *ъ* и *ь* и техните съвременни рефлексии⁹.

Според характера на акавизма, т. е. според положението на гласната *а* спрямо ударението, и според обхвата на това явление опитният български диалектолог проф. Ст. Стойков след обстойно и пунктуално изследване класифицира родопските говори като говори с двустранно (билатерално): частично пълно и частично акане – и говори с едностранно (унилатерално) – предударно: пълно, частично пълно, частично и спорадично – и следударно: частично и спорадично акане¹⁰.

В тази класификация говорът на българомохамеданското население, говорът на потомците на насилствено приелите исляма в миналото българи от Смолян, със своето

двустранно частично акане оформя важния смолянски тип акавизъм.

Специално за говора на с. Горно Райково (днес квартал на гр. Смолян) Ст. Стойков изрично отбелязва, че според последните проучвания на диалекта (през 1963 – 1965 г.) от група експедиционери с ръководител Е. Субашиев “аканье отсутствует”¹¹. С това твърдение той опровергава изнесения от акад. Л. Милетич факт за наличие на акавизъм в говора на същото село в началото на века. Ст. Стойков не изключва възможността, независимо че изводът на Л. Милетич се основава не върху лично събран материал от терена, а върху печатни фолклорни източници, в този диалект действително да е съществувал един или друг тип ограничено акане, което постепенно да е изчезнало през последните десетилетия.

Проведените в най-ново време (средата на 80-те години) теренни проучвания на диалекта на двата конфесионални типа население (българи християни и българи мохамедани) на Горно и Долно Райково за Родопския лексикален атлас, специалното проучване на диференциалната лексика на райковския говор¹², а също и по-внимателното вглеждане в материала, предлаган от Родопския речник на Тодор Стойчев¹³, изненадващо дават (макар и не особено богати) данни за наличието и днес на акавизъм в говора на Райково. Според характера и обхвата му той би могъл да бъде характеризирани от нас като *двустранен спорадичен акавизъм*. Основание да го определим като *билатерален* ни дава фактът, че появата на гласната *a* вместо гласната *o* не зависи от мястото на ударението в думата, т. е. промяната се извършва и пред, и след ударение. По своя обхват той е определено *спорадичен* – среща се в малък кръг домашна лексика, и то предимно архаична.

Материалът от Горно и Долно Райково за нуждите на Родопския лексикален атлас е събран от студенти от Смолянския полувисш педагогически институт с ръководител доц. Ел. Меракова. Проучен е диалектът и на двете конфесионални групи население на Райково. Този материал дава данни за наличието на акавизъм само в говора на българо-мохамеданското население. Например названието на месец

април в говора на българомохамеданите е *лôшка* срещу *лôшку* у българите християни. Възприелите насилствено исляма в миналото райковски българи казват още *голêмата чòрква* 'религиозния празник Голяма Богородица', *дамус* 'дива свиня', *банбòни* 'бонбони', *пòткар* 'прякор'. В диалектния диференциален речник на Райково, в чиито предговор авторката Ел. Меракова изрично отбелязва, че в говора акавизъм няма, при внимателен прочит се откриват примери на споменатия спорадичен акавизъм: *чукалòт* 'шоколад': *Пò-напрèт са чòдиш кадè да нòйдиш чукалòт*; *кандупòл* 'малко клонесто борче или еличка'. Единичен пример на акавизъм ни поднася и Родопският речник на Т. Стойчев: *падр'úkвам*, гл. несв., *падр'úкнам*, гл. св. '1. викам, повиквам; 2. понавиквам, поскарвам се: *Йê падр'úkвам да рòбот'ат*. Авторът не е локализирал специално дали примерът е от Долно или Горно Райково, а е отбелязал изобщо Райково¹⁴.

Вниманието на изследвача, който търси причините за появата и съществуването на фонетичното явление акавизъм, в говора на Райково веднага бива привлечено от често срещано се друго интересно фонетично явление – тенденция към разширяване гласежа на тесните гласни *e* и *u* в посока към гласната от средния тембров клас *a*. Тук не става въпрос за онези случаи, в които гласна *a* се явява като закономерен застъпник на старобългарските гласни *ж*, *л*, *ѣ*, *ъ* и *ь* извън ударение, за което вече бе споменато¹⁵. От синхронно гледище се отнася за позиционни варианти на фонемите [ò] и [ê] в слаба позиция (извън ударение). С такива примери изобилства материалът за Родопския лексикален атлас, те са редовни и в диференциалния райковски речник. При това трябва да се подчертае, че те са характерни за говора и на двата верски типа население от района – християни и мохамедани. Ето някои от тях: *трасè са* 'тресе се (земята) при земетресение', *Кòлада* 'християнският празник Рождество Христово, Коледа', *Кòладичка* 'митично същество, което носи коледните подаръци': *Тур'èхм'е д'èцàтт'ем пу двè-трè бучки на жàман, уш Кòладичка ги устàвила.*; *пòсладак* '1. плацента: *Чàкай марè, да вòдим пòсладакан далè йе пàднал.*; 2. преносно за човек, който върви след някого':

Дѣт'есу вярви кату пòсладак след б̀а̀бицана; патружилка
 'нискостеблено растение, чиито листа се използват за кръво-
 спиране при рани; живовляк': *Тур'ехм'е патружил'кин'е на*
ранана; сраде нòш 'среднощ, полунощ', сраде л'ату 'средата
на лятото', срад̀улка 'сърцевината на зеле', цада̀к и цадѝлка
 'средство от тъкан за прецеждане на сирене', *цадѝлка 'люлка*
 от парче плат, с която майките са носели децата си на гръб',
цап̀алник 'пън за цепене на дърва', ора̀хдва й̀атка 'орехова
ядка', ора̀хче 'малко птиче', раз̀ен 'парче месо, мръвка',
о̀раз̀л'ки 'останалите отзад конци при изрязването на
 тъканта от стана', *сѝране 'сирене', в̀отра̀шен двòр 'вътрешен*
двор', м̀оран 'червеникаво-син (за цвят)', ра̀ве 'реве (за
 магаре)', *ша̀рано 'на петна, п̀ъстро (за куче)'.*

В случая вниманието ни е насочено към онези нередки примери, в които от диахронно гледище се наблюдава разширяване на тесните вокали след глайд *й*¹⁶, последвано от по-нататъшно отпадане на йотацията; т. е. процесът е протекъл през следните фази: *йе > йѐ > йа > а*. Загубването на началословната йотация е явление, познато не само на централнородопския, но и на други родопски говори¹⁷, напр. *аца 'яйца', ад'ѐ 'яде'* и др. Получените позиционни варианти на фонемите [e] и [u] се отличават с по-голяма степен на разтвора.

Ето някои от тези примери: *ав̀анг'ел'е '1. четиво от четири книги за учението на Исус Христос при черковна служба: Ф'етвòртакан в̀ѐчерòн ут В'елик̀ата нид'̀ел'а пòпан ч'етѐ дв̀ан̀а̀ст'ѐ ав̀анг'елий̀а – дв̀ан̀а̀ст'ѐ апòстул'ѐ й̀ма. 2. преносно – проповед, мъмрене, съвети, наставления: Душòл да ми ч'етѐ ав̀анг'ел'е'; ад̀ин, ад̀но, ад̀ни 'един, една, едни': Маж̀есѐ ги упр̀атам'ѐ – ад̀ин пу ад̀ин.; Ал̀инден 'религиозен християнски празник, честван на 2 август; Илинден': На Ал̀инден б̀лгарете от Ма̀кедòнѝа вд̀игнали бунт да са ослобòдат от тур̀ското теглò.; антра̀ш'ò 'стайно цвете със зелени, силно ароматични листа; индрише': Антра̀ш'òна й̀ѐца мирис̀а.; ар̀кич 'голям козел, който води стадото': Гул'̀ем ч'̀ан нòсеш'ѐ ар̀кич'̀ен.; ра̀цин 'гланцова боя, приготвена от рициново масло, за излъскване кожата на обувките': Л'̀òска̀т уб̀у̀фкит'ѐ с ра̀цин и др.*

Ст. Стойков е прав, като, привеждайки примери от българските родопски говори, доказва, че акавизмът не е пряко следствие от редуването *ô* – *a*. Но райковският говор с притежаването на описаната по-горе тенденция и на билатералния спорадичен акавизъм дава възможност да се допусне, че причините за появата и съществуването на акавизма биха могли да се крият и в глобално протичащите процеси в диалектната вокална фонологична система, свързани с вариането на вокалите.

БЕЛЕЖКИ И ЛИТЕРАТУРА

* **Райково** е старо селище с хилядолетна история. Намира се в източната част на Западните Родопи, на около 800 м надморска височина. Населението му наброява към 7800 жители, които изповядват християнска или мохамеданска религия. Във всички махали на старото село **Долно Райково** са живеели българи християни, а в **Горно Райково** населението е било смесено – българи християни и българи, изповядващи исляма. Горно и Долно Райково днес съставят единно Райково, което от 1960 г. е квартал на гр. Смолян.

Диалектът на Райково споделя най-важните фонетични, морфологични, лексикални и синтактични особености на смолянския (среднородопски, централнородопски) говор, а именно: изговор на широка гласна *o* (*ô*) на мястото на четири старобългарски гласни – ж, љ, ъ и ѝ под ударение. В неударено положение широката гласна *ô* се редува с полуредуцираната гласна *a*, т. е. *zôp* – *zabôt*; широк гласеж на рефlekса на старобългарската гласна *ѣ* без оглед на ударението и характера на следващата сричка – *ê*: *snêk* – *snêgôt*; тройна определителна морфема: *majôt*, *majôc*, *majôn*; *ženàta*, *ženàca*, *ženàna*; *dêteto*, *dêteso*, *dêteno*; *noğitê*, *noğisê*, *noğinê* и др.

¹ В. И. Георгиев, В. К. Журавлев, Ф. П. Филин, С. И. Стойков. Общеславянское значение проблемы аканья. С., 1968; А. П. Стоилов. Акане в родопски помашки говори. – СпБАН, 43, 1930, с. 129–147; Л. Милетич. “Акание” и “пълногласие” в централния родопски говор. – Македонски преглед, 1936, № 1, с. 26–30; М. Сл. Младенов. Неизвестен тип акавизъм в родоп-

ските говори (Следударен акавизъм в говора на с. Ракитово, Пазарджишко). – Български език, год. XVI, кн. 1, с. 32–38 и др.

² В. И. Георгиев. Праславянски вокализъм и проблема аканья. – В: Общеславянско значение на проблема аканья. С., 1968, с. 35–37.

³ Л. Милетич. Цит. съч., с. 30.

⁴ Пак там.

⁵ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1978, с. 146–147.

⁶ С. Бернштейн. Сборник отговори на въпроси по езиковедство (к IV Международному съезду славистов). Москва, 1958, с. 218.

⁷ А. Стоилов. Цит. съч., с. 133.

⁸ Ст. Стойков. Акане в говора на с. Триград, Девинско. – Български език, год. XIII, 1963, с. 8–18.

⁹ Ст. Стойков. Аканье в българския език. – В: Общеславянско значение на проблема аканья..., с. 116.

¹⁰ Пак там, с. 94 и сл.

¹¹ Пак там, с. 111.

¹² Елена Меракова. Диференциален диалектен речник на Райково. Смолян, 1993.

¹³ Т. Стойчев. Родопски речник. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. 5, С., 1970; Родопски речник. – В: Родопски сборник, кн. 5, С., 1983.

¹⁴ Примерът е от Родопски речник. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. 5, с. 195.

¹⁵ Случаите с днешен наследник *a* на старобългарската гласна *ѣ* след съгласните *ц* и *р* са рани асимилационни промени, предизвикани, както е известно, от настъпилото затвърдяване на тези съгласни. – Вж. К. Мирчев. Цит. съч., с. 120.

¹⁶ По-подробно за появата на глайдите и наличието на протетични вокали като израз на акомодацията в рупския ареал вж.: Ив. Кочев. Общеславянското значение на някои фонетични явления в югоизточните български говори. – В: Славянска филология. Т. 15. Езикознание, 1974, 128 и сл.

¹⁷ Повече подробности вж. у Сл. Керемидчиева. Говорът на Ропката. С., 1993, с. 41–43.